

УПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ЕФЕКТИВНОЇ УЧАСТІ ДИТИНИ У ПРАВОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF EFFECTIVE CHILD PARTICIPATION IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE

Садикова Я.М., к.ю.н, доцент,
доцент кафедри юридичних дисциплін

Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

Основною ідеєю комфортного та гармонійного зростання дитини та становлення її як повноправного суб'єкта демократичної та правової держави є ідея залучення дітей до ухвалення рішень, що стосуються їхніх інтересів. Однією з фундаментальних засад дружнього до дитини правосуддя названо участь. Діти повинні розглядатися і сприйматися як повноправні носії прав і повинні мати право здійснювати всі свої права таким чином, щоб врахувати їхню здатність формувати власні погляди на обставини справи.

Принцип ефективної участі дитини може розглядатися з декількох позицій. З погляду комплексності та системності ефективна участь має оцінюватися щодо того, як часто діти залучаються до процесів, що стосуються їхніх інтересів, не для виконання формальності, а саме через те, що вони сприймаються як суб'єкти права. Лише систематичне дотримання стандарту дає можливість встановити ефективність участі. Визначено, що у процесі залучення до ухвалення рішень у дітей відбуваються когнітивні зміни, діти мають почуватися рівноправними учасниками відносин, від яких буде залежати позитивний результат, завдяки чому формується мотивація до виконання рішення, а не опір йому.

Право вільно висловлювати погляди з усіх питань, що стосуються дитини, є недостатнім для того, щоб створювалося враження того, що дитину справді сприймають як носія прав.

Для оцінки ефективності участі дитини в судовому процесі важливо зосередитися на цілі такої участі. Якщо дитина самостійно звертається до суду по захист своїх прав та інтересів, то мета такої участі не буде відрізнятися від інтересів будь-якого іншого позивача чи заявника. І в такому разі ефективність участі буде означати ефективний захист прав та інтересів таких дітей через ефективні способи захисту, ефективність судових процедур, ефективність механізмів реалізації процесуальних прав, тобто через загальну оцінку ефективності судового захисту прав крізь призму віку і зумовлених ним особливостей дитини. Якщо дитина бере участь у справі не як учасник справи, тоді акцент має зміститися на момент сприйняття дитини як носія права під час учинення процесуальної дії з урахуванням віку і зумовлених ним особливостей дитини.

Загалом, ідея ефективної участі дитини має стати наскрізною для правової системи України, а одним з основних інструментів її впровадження в сучасному світі є використання цифрових технологій.

Ключові слова: європейські стандарти, участь дитини, цифрові технології, дружнє до дітей правосуддя, ефективна участь, ухвалення рішення.

The basic idea of comfortable and harmonious growth of a child and becoming a full-fledged subject of a democratic and legal state is the idea of involving children in decision-making process that affect their interests. Participation is called one of the fundamental principles of child-friendly justice. Children should be seen and perceived as right bearers and should have the right to exercise all their rights in a way that takes into account their ability shaping their own views and the circumstances of the case.

The principle of effective child participation can be considered from several positions. From the point of view of complexity and systematics, effective participation should be assessed in terms of how often children are involved in processes that affect their interests, not for the sake of formality, but precisely because they are perceived as subjects of law. Only systematic adherence to the standard makes it possible to establish the effectiveness of participation. It is determined that in the process of involving children in decision-making, cognitive changes occur, children should feel like an equal participant in the relationship, on which a positive result will depend, and since then the motivation to implement the decision is formed.

The right to express one's views freely on all matters affecting the child is insufficient to give the impression that the child is indeed perceived as a bearer of rights.

To assess the effectiveness of a child's participation in litigation, it is important to focus on the purpose of such participation. If the child applies to the court to protect his rights and interests, the purpose of such participation will not differ from the interests of any other plaintiff or applicant. And in this case, the effectiveness of participation will mean effective protection of the rights and interests of such children through effective means of protection, efficiency of court procedures, and efficiency of mechanisms of procedural rights, i.e. through a general assessment of the effectiveness of judicial protection through the prism of age and child characteristics. If the child is not involved in the case as a party to the case, then the emphasis should shift to the moment of perception of the child as a right bearer to act, taking into account the age and characteristics of the child.

In general, the idea of effective child participation should become pervasive for the legal system of Ukraine, and one of the main tools for its implementation in the modern world is the use of digital technologies.

Key words: European standards, child participation, digital technologies, child-friendly justice, effective participation, decision-making.

Питання впровадження європейських стандартів, зокрема європейських стандартів у сферах правосуддя, охорони та захисту прав дитини, в Україні вже досить тривалий час залишається актуальним. З останніх дій у цьому напрямі значаємо схвалення розпорядженням Кабінету Міністрів України (далі – КМ України) № 230-р від 5 квітня 2017 р. Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р. Метою Програми було визначено забезпечення продовження послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середо-

вища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021 рр.) [1]. У межах Програми одним із пріоритетів, на яких мають концентруватися зусилля й увага, і є врахування найкращих інтересів та думки дитини під час ухвалення рішень через удосконалення механізму врахування думки дитини під час вирішення питань, що стосуються її життя.

Коли говорять про право бути вислуханим або ефективну участь дитини у праві, зазвичай ідеться про дітей, які перебувають у контакт з законом, а здебільшого в конфлікті із законом. Так, у 2018 р. розпорядженням КМ України було схвалено Національну стратегію реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 р., що було зумовлене необхідністю вдосконалення механізмів

юстиції щодо дітей на засадах забезпечення їхніх прав. І зрозуміло, що питання створення системи правосуддя, дружнього до дитини, здебільшого зосереджує увагу на кримінальному аспекті. Проте в контакт з законом перебувають діти не тільки в рамках кримінального судочинства, але і в рамках цивільного судочинства, ітиса може не тільки про судочинство. Питання створення і функціонування цивільного правосуддя, дружнього до дитини, а також системи органів влади із дружнім до дитини підходом є не менш значущим для реалізації прав дитини та забезпечення її найкращих інтересів.

Показовою для висвітлення значущості питання може стати справа «Курочкін проти України» (заява № 42276/08), рішення в якій ухвалено 20 травня 2010 р. У цій справі було допущено порушення Конвенції з прав людини, оскільки національні суди скасували усиновлення дитини заявником, незважаючи на те, що в суді хлопчик висловив бажання залишитися зі своїм прийомним батьком, як і прийомний батько не бажав скасування усиновлення. За обставинами справи український суд визнав, що заявник не реагував на агресивну поведінку хлопчика стосовно прийомної матері, у зв'язку із чим у хлопчика сформувалося негативне ставлення до жінок і неправильне уявлення про нормальні сімейні стосунки. Суд постановив передати хлопчика органам опіки і піклування для подальшого влаштування до спеціалізованої установи. Незважаючи на це, дитина продовжувала проживати із заявником, якого призначили опікуном. Європейський суд з прав дитини (далі – ЄСПЛ) дійшов висновку, що факти у справі не вказують на те, що національні органи провели ретельний аналіз можливих наслідків, які могло мати для майбутнього добробуту дитини-сироти скасування її усиновлення, і не дослідили жодних інших, менш суворих, альтернативних заходів, які могли б забезпечити усунення стверджуваних недоліків у вихованні та розвитку дитини і виконання державою свого обов'язку зі збереження єдності сім'ї. Натомість національні органи покляли тягар доведення на заявника, встановили умову нескасування усиновлення – він мав довести свою спроможність належним чином впливати і виховувати хлопця, – незважаючи на те, що як заявник, так і хлопець мали бажання й далі жити однією сім'єю.

Звернемо увагу на низку проблем у тих справах, у яких беруть участь діти. Ці проблеми здебільшого пов'язані з тим, що діти не сприймаються як суб'єкти права. І якщо говорити про суд, то незважаючи на те, що за законом судді належить вислухати думку дитини, непоодинокі випадки, коли думка дитини не вислуховується або, хоча і вислуховується, однак не береться до уваги. Право дитини на участь у суді під час розгляду справ, які стосуються її прав та інтересів, а також механізми забезпечення і реалізації цього права в цивільному судочинстві не виписані детально у статтях процесуального закону України.

Оскільки право на ефективну участь переважно розглядається в аспекті участі дитини під час здійснення правосуддя, то, відповідно, і акцент буде зроблений на сфері правосуддя, хоча основні висновки мають стосуватися правової системи загалом.

До ключових міжнародно-правових актів із прав дитини, у яких закладено основи правосуддя за участю дитини, належать Конвенція ООН про права дитини 1989 р., Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейська конвенція про усиновлення дітей тощо. На основі Конвенції про права дитини розроблені й ухвалені 17 листопада 2010 р. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (далі – Керівні принципи).

Статус Керівних принципів є неоднозначним. Причинами, через які Керівні принципи застосовуються як орієнтири, та розвитку правосуддя, дружнього до дитини,

а держави – учасниці ЄС опікуються їх реалізацією, з огляду на те, що вони не є юридично обов'язковими, є те, що, по-перше, вони спираються на поняття та конкретні положення, які можна знайти в юридично оформлених документах міжнародного права, у частині Конвенції ООН про права заступників та прецедентної практики Європейського суду. По-друге, деякі із ключових положень були включені до нового законодавства ЄС, яке змушує принаймні держав – членів ЄС упроваджувати їх протягом трьох років. По-третє, Європейський суд з прав людини використовує Керівні принципи як ключовий орієнтир [2, с. 59]. Зауважимо, що під час підготовки Керівних принципів Рада Європи організувала прямі консультації дітей та молоді, що стало першою спробою безпосереднього залучення дітей до розроблення правового документа [3, 4].

Аналіз міжнародних договорів та Керівних принципів дозволяє виділити перелік стандартів дружнього до дитини правосуддя. У Керівних принципах стандарти структуровані в ієрархічній тричленній системі: фундаментальні стандарти, загальні елементи правосуддя, дружнього до дітей, і елементи правосуддя, дружнього до дітей на окремих стадіях судочинства (до судового розгляду, під час судового розгляду, після судового розгляду). Звичайно, такий підхід трохи незвичний для правової системи України. Водночас не варто ототожнювати систему принципів цивільного судочинства та систему стандартів здійснення такого судочинства. Ідея виділення принципів окремих інститутів цивільного процесу, як-от доказування, свого часу піддавалася критиці. Це пояснюється тим, що принципи, як основні нормативні положення, мають завданням визначати собою структуру та суттєві риси цивільного процесуального права загалом, охоплювати всі його інститути, вказувати на методи досягнення мети процесу, визначати характер та зміст діяльності суб'єктів цивільного процесуального права [5, с. 58]. Міжнародні стандарти, як і принципи національного цивільного процесу, виконують ще одну важливу функцію – вони впливають на змістовну характеристику системи, наділяють систему новою якістю. Провести чітку межу між міжнародними стандартами та принципами неможливо. Досить часто спостерігається перевтілення міжнародних стандартів у принципи здійснення національного судочинства. Систему міжнародних стандартів дружнього до дітей правосуддя, яку запропоновано в Керівних принципах, варто розглядати як систему інструментів для реалізації основної засади – правосуддя має сприймати дитину як суб'єкта права і враховувати вікові, психологічні, поведінкові й інші особливості такого суб'єкта. Отже, принцип один – правосуддя має бути дружнім до дітей, а втілення цього принципу / стандарту здійснюється від формулювання загальних або фундаментальних засад до конкретних поведінкових правил.

Фундаментальними засадами дружнього до дитини правосуддя названо участь, найкращі інтереси дитини, гідність, захист від дискримінації, верховенство права. Загальні елементи правосуддя, а також стандарти дружнього підходу на окремих стадіях судового провадження покликані деталізувати та конкретизувати фундаментальні засади через вимоги надання інформації та порад, підготовку фахівців, забезпечення права бути почутим і висловлювати погляди; уникнення невинуватих затримок; організацію судового розгляду, дружнього до дітей, навколишнього середовища та дружньої до дітей мови тощо.

Принцип ефективної участі дитини може розглядатися з декількох позицій. З погляду комплексності та системності ефективна участь має оцінюватися щодо того, як часто діти залучаються до процесів не для виконання формальності, а саме через те, що вони сприймаються як суб'єкти права. Лише систематичне дотримання стандарту дає можливість встановити ефективність участі.

Що стосується участі дітей під час здійснення правосуддя загалом, Керівними принципами сформульовано

правило такого змісту: треба поважати право всіх дітей бути поінформованими про свої права, надати їм відповідні шляхи доступу до правосуддя, а також право на консультації та заслуховування під час судових розглядів, які стосуються їх чи зачіпають. Це включає належну увагу до поглядів дітей, зважаючи на їхню зрілість та будь-які труднощі у спілкуванні, які вони можуть мати, щоб зробити цю участь значущою [6].

Право на участь дітей під час здійснення правосуддя, що визнається Керівними принципами, передбачає поєднання низки прав та гарантії їх забезпечення, що загалом виводять нас на значущу й ефективну участь дитини у правосудді під час вирішення питань, що стосуються самої дитини та її інтересів. Комплексно право дітей на участь у справах, що стосуються їхнього життя, означає доступ дітей до правосуддя, право бути вислуханими, їхнє право на інформацію, право на правову допомогу, забезпечення судової системи судьями, які вміють працювати з дітьми, та інші права і стандарти.

Цілком зрозуміло і логічно, що участь пов'язують насамперед із правом бути вислуханим. Право вільно висловлювати погляди з усіх питань, що стосуються дитини, є недостатнім для того, щоб створювалося враження того, що дитину справді сприймають як носія прав. Незважаючи на те, що відчуття таке, що всі інші права та гарантії є додатковими та лише забезпечувальними засобами права висловлювати думку, однак це не так. Кожен з елементів комплексного підходу має власну значущість для формування і функціонування правосуддя, дружнього до дитини. У сукупності та системному сприйнятті прав – складників права участі на практиці приведе до участі значущої й ефективної. Ефективна участь не є «відірваним» елементом здійснення правосуддя за участю дитини, вона ув'язує всі інші стандарти, принципи та засади правосуддя, дружнього до дитини.

Європейський суд з прав людини неодноразово у своїх рішеннях звертається до поняття «ефективна участь», хоча і з різних позицій. В одному зі своїх рішень щодо ефективної участі дитини у кримінальному процесі ЄСПЛ зауважує, що право на справедливий суд у розумінні ст. 6 Конвенції означає, що дитина повинна мати можливість ефективно брати участь у своєму кримінальному процесі за допомогою свого адвоката [7]. Отже, щодо дитини в судовому процесі право на справедливий суд має включати додаткові гарантії, зокрема і право на ефективну участь.

У чому різниця між правом брати участь у судовому процесі та забезпеченням ефективної участі в ньому? У чому має полягати сам ефект? Дитина рідко в Україні самостійно ініціює судовий процес. Здебільшого дитина залучається до процесу волею інших суб'єктів. Це зумовлює те, що мета такої участі зрушується. Щоб оцінити ефективність якої-небудь системи чи діяльності, необхідно зрозуміти результат. Для оцінки ефективності участі дитини в судовому процесі важливо зосередитися на цілі такої участі.

Право брати участь у справі, яке надається учасникам справи, реалізується через власні дії цих осіб, через їхні усвідомлені потреби та бажання. Власне на повнолітніх осіб потім покладаються всі наслідки їхньої діяльності чи бездіяльності у процесі. Стосовно дитини декларування самого права брати участь у процесі, що стосується дитини, є недостатнім. Навіщо дитина залучається до процесу? Якщо дитина самостійно звертається до суду по захист своїх прав та інтересів, то мета такої участі зрозуміла, вона нічим не буде відрізнятися від інтересів будь-якого іншого позивача чи заявника. І в такому разі ефективність участі буде означати ефективний захист прав та інтересів таких дітей через ефективні способи захисту, ефективність судових процедур, ефективність механізмів реалізації процесуальних прав, тобто через загальну оцінку ефективності судового захисту прав крізь призму віку і зумовлених ним особливостей дитини.

У разі, коли дитина бере участь у справі не як учасник справи, тоді акцент має зміститися на момент сприйняття дитини як носія права під час учинення процесуальної дії з урахуванням віку і зумовлених ним особливостей дитини. З одного боку, дитину треба вберегти від можливих негативних впливів під час судових процедур, з іншого боку, залученість у процес ухвалення рішень дозволяє дитині відчувати свою значущість і не почуватися «об'єктом». У процесі залучення до ухвалення рішень у дітей відбуваються когнітивні зміни, діти мають почуватися рівноправними учасниками відносин, від яких буде залежати позитивний результат, завдяки чому формується мотивація до виконання рішення, а не опір йому.

Огляд наукових публікацій щодо участі дітей у правосудді, зокрема і в цивільних процесах, надає можливість встановити, що здебільшого право дітей брати участь в ухваленні рішень щодо них зводиться до права бути почуваними і навпаки [8]. Однак пошук нового та кращого зумовлює потребу рухатися далі. Термін «участь» дуже широко вживається як умовне позначення права дітей на залучення до рішень та дій, які їх стосуються, а також на те, щоб особи, які ухвалюють рішення, брали до уваги їхні погляди [9, с. 13]. Участь – це циклічний процес, він не завершується після того, як дитина висловила думки і про них повідомили належну аудиторію, вона передбачає спільні зусилля дорослих і дітей щодо впливу та змін на всіх рівнях [9, с. 16]. Ефективна участь має сприйматися як залучення до процесу ухвалення рішення, а не просто саме вислуховування думки.

Ефективна участь дитини під час розгляду справи судом забезпечується адаптованістю умов участі дитини в розгляді справи через інформованість дитини про справу та її участь у ній, забезпечення правової допомоги дитині, забезпеченість та реалізацію права дитини бути вислуханою, створення спеціальних приміщень, де дитина може поспілкуватися із суддею, спеціальну підготовку працівників суду, їхню готовність спілкуватися з дитиною. Потрібні як забезпечення додаткових умов такої участі (через, наприклад, адаптацію приміщення для спілкування судді з дитиною), так і «формування» юридичного інтересу відповідних осіб щодо забезпечення реалізації цього права дитиною.

У законопроекті «Про юстицію, дружню до дитини» від 3 червня 2021 р. зазначено, що він має на меті створення умов для ефективної діяльності юстиції, дружньої до дитини, а одним із принципів визначено принцип забезпечення участі дитини в розгляді та вирішенні справи. Таке формулювання принципу є загальним для здійснення будь-яких процесуальних дій незалежно від того, чи є учасником доросла людина чи дитина. У всьому законопроекті лише раз згадується про право дитини вільно висловлювати погляди з усіх питань, що її стосуються (ч. 4 ст. 12 законопроекту) [10]. Має йтися про те, щоб така участь дитини була ефективною, тобто забезпечувала досягнення мети такої участі в судовому процесі та відповідала потребам, інтересам та розвитку дитини. Не досить того, що дитина може бути присутня на слуханні справи чи навіть мала можливість висловитись, якщо така дитина не відчувала себе спокійно, зважала на реакцію дорослих, не знала, які наслідки матимуть її слова тощо.

Стандарт або принцип ефективної участі дитини під час здійснення судочинства повинен забезпечуватися цілим комплексом заходів юридичного, організаційного, інформаційного, навчального характеру. Проте реформи формуються та впроваджуються через складну взаємодію політичних, соціально-економічних, культурних, судових і організаційних чинників [11]. Саме тому, вочевидь, зазначається, що реформи правосуддя за участю дітей ускладнюються тим фактом, що, незважаючи на свою назву, вони мають впливати не лише на одну систему, а на низку систем, що мають точки перетину [12, с. 13]. Окрім

того, передові технологічні перетворення мають глибокий вплив на повсякденне життя дітей та молоді. Сьогодні молодь віком до 18 років називають цифровим поколінням. Цифрові технології мають стати одним з основних інструментів щодо створення платформи для ефективної участі дітей у юридичних (правові, судові) процесах. Такі інструменти дозволять не тільки досягти запланованої

мети, але й матимуть «побічний» ефект, оскільки надаватимуть змогу проаналізувати вплив інформаційно-технічних технологій на процес залучення дітей, виявити методи, які максимізують/мінімізують ризики.

І як загальний висновок, про ефективну участь дитини має йти мова не тільки у сфері правосуддя. Ця ідея має стати наскрізною для правової системи України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р. : розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 230-р. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-p#Text> (дата звернення: 25.11.2021)
2. Liefwaard T., Kilkelly U. Child-friendly justice: past, present and future. *Juvenile Justice in Europe. Past, Present and Future* / B. Goldson (Ed.). London ; New York : Routledge, 2018. P. 57–73.
3. Kilkelly U. Listening to Children About Justice: Report of the Council of Europe Consultation with Children on Child-Friendly Justice. Strasbourg : Council of Europe CJ-S-CH, 2010. URL: <https://rm.coe.int/168045f81d> (дата звернення: 25.11.2021).
4. Friðriksdóttir H., Haugen A.G. Child Friendly Justice: International Obligations and the Challenges of Interagency Collaboration. *Collaborating Against Child Abuse* / S. Johansson et al. 2017. 192 p. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-58388-4_9 (дата звернення: 25.11.2021).
5. Комаров В.В., Бигун В.А., Баранкова В.В. Проблемы науки гражданского процессуального права / под ред. В.В. Комарова. Харьков : Право. 2002. 440 с.
6. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, і пояснювальна записка від 17 листопада 2010 р. : Комітет міністрів Ради Європи. URL: www.coe.int/children (дата звернення: 25.11.2021).
7. Case of S.C. v. the United Kingdom, Appl. № 60958/00 / European Court of Human Rights. 15 June 2004. *BAI/II*. URL: <https://www.baillii.org/eu/cases/ECHR/2004/263.html> (дата звернення: 25.11.2021).
8. Daly A., Rap S. Children's Participation in Youth Justice and Civil Court Proceedings: Have States Made Sufficient Progress? *International Law on the Rights of the Child*. 2017.
9. Кроулі Енн, Ларкінс К., Пінту Л.М. «Слухай – Дій – Змінюй» : посібник Ради Європи з питань участі дітей для фахівців, що працюють заради дітей і з дітьми. 2020. 82 с.
10. Закон про юстицію, дружню до дитини : законопроект № 5617 від 4 червня 2021 р. / *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72137 (дата звернення: 25.11.2021).
11. Muncie J. International Juvenile (In)justice: Penal Severity and Rights Compliance. *International Journal for Crime Justice and Social Democracy*. 2013. № 2. P. 43–62.
12. Dao L.Th., Dandurand Yv. Social, Cultural and Systemic Barriers to Child Justice Reform: Lessons from Vietnam. *Youth Justice*. 2021. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/14732254211036196> (дата звернення: 25.11.2021).